

Over lusten en lasten

De zorg voor roerend religieus erfgoed

Tekst Anique de Kruijff en Hanna Melse **Beeld** Arjan Bronkhorst, Emma de Jong

Verantwoordelijk voor geld en goed; u hebt als kerkrentmeester een belangrijke en veelomvattende taak. Die voert van verzekeringen en investeringen tot onderhoud en renovatie. Uw werk staat in dienst van de eredienst, de waarden en idealen van uw gemeente. En ondanks de actuele tendens van 'Kerk naar buiten', richten we onze blik in deze uitgave van *Kerkbeheer* naar binnen. Kerken zijn immers gemaakt voor de binnenkant. Daar vieren we de eredienst en ten behoeve van die eredienst werd het kerkinterieur aangekleed met sierlijk vormgegeven meubels, kunstwerken en liturgische voorwerpen.

Preekstoel in de Nieuwe Kerk te Haarlem

En ho, stop, wij grijpen even in: we horen u namelijk al denken dat uw gemeente geen erfgoed heeft of dat u geen bijzondere voorwerpen beheert. Maar in nagenoeg alle gevallen blijkt het tegendeel waar te zijn. In middeleeuwse stadskerken én moderne 'vinexkerken', erfgoed is overal. Leg deze *Kerkbeheer* dus niet weg, maar lees door. Want ook bij u vertelt het interieur van uw kerk het verhaal van uw gemeente, over de gebruiken van uw eredienst, over de geschiedenis van het kerkgebouw en over de mensen die uw kerk bezoeken en bezochten. Als betekenisdruager verdient uw kerkinterieur met alle elementen daarin dus zeker uw aandacht. Hoe kunt u het best voor dit erfgoed zorgen? Hoe werkt

dat met verzekeren, restaureren, afstoten, registreren? U leest er in dit artikel en in de andere bijdragen in deze *Kerkbeheer* alles over.

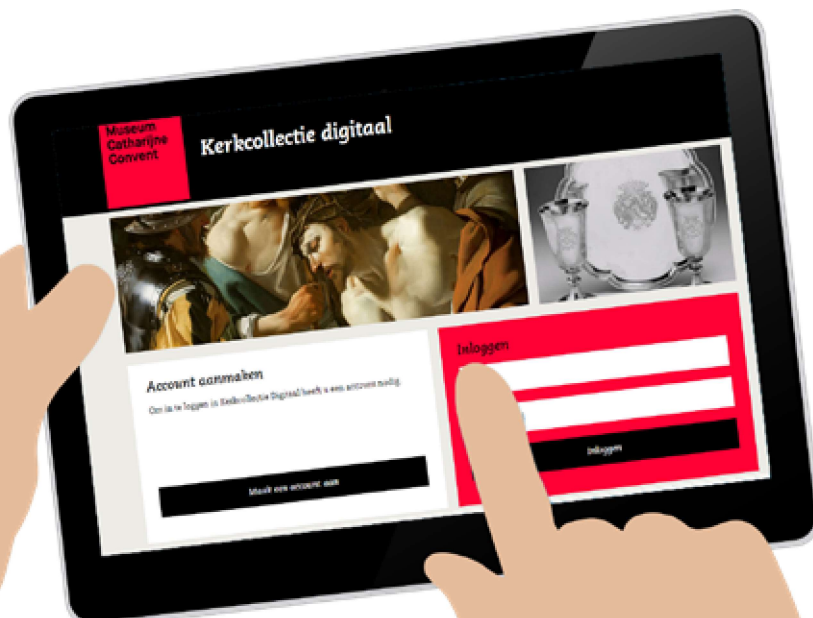
Hebt u ze op een rijtje?

Wat weet u van het interieur van uw kerk? Van de preekstoel, de doopvont, de glas-in-loodvensters, de statenbijbel, het avondmaalservies? Weet u hoe oud die zijn? Wie ze maakte? Het is belangrijk om dit overzicht te hebben. Een actuele inventarislijst ligt ten grondslag aan beantwoording van alerhande vraagstukken op het gebied van verzekering, preventie, restauratie en transformatie. Inventarislijsten van kerken en kloosters worden in ons land sinds de vroege jaren '70 opgetekend. Eerst was de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland (SKKN) hiervoor verantwoordelijk, vanaf 2013

committeren de erfgoed specialisten van Museum Catharijneconvent zich aan deze taak. Deze taak staat geheel los van de standaard museumtaak van collectioneren, bewaren en tentoonstellen.

Gegevens van kerk- en kloosterinterieurs en -collecties staan opgeslagen in de nationale database van religieus erfgoed, Kerkcollectie Digitaal. De kans is groot dat we ook van uw kerk gegevens bewaren. Mogen wij u uitdagen een account voor Kerkcollectie Digitaal aan te maken via <https://kerkcollectie.catharijneconvent.nl/>

Misschien komt u daar wel meer te weten over de schenkingsgeschiedenis van uw doopbekken of over de maker van uw preekstoel. Misschien blijkt uw zilver wel veel ouder dan u ►

dacht of ontdekt u dat uw kerk voorheen eigenaar was van een schilderij dat er nu niet meer is. Of misschien merkt u op dat uw collectie meer dan 25 jaar geleden voor het laatst vastgelegd werd. Dan is het hoog tijd voor een actualisatie. Want zorg, bewustzijn en keuzes op het gebied van interieur en collectie beginnen met een goed overzicht van wat u beheert.

Ludgeruskerk te Hall

Registreren kunt u leren (of uitbesteden)

Wilt u het overzicht actualiseren? Dan kunt u zelf aan de slag in Kerkcollectie Digitaal. De database is zó ingericht dat elke kerkrentmeester of koster/beheerder zelf de registratie ter hand kan nemen. Dit gebruik kost u niets. Ziet u het zelf niet zitten? Dan kan een erfgoedpecialist dit tegen een kleine vergoeding voor u doen. Het voordeel van uitbesteden is dat u daarna een inventarislijst ontvangt mét een uitgebreide objectieve waardestelling. Die vertelt u wat de meest bijzondere stukken in uw collectie zijn. Zo weet u waar uw aandacht het best naar uit kan gaan. Er zijn talloze situaties denkbaar waarin uw erfgoed die aandacht nodig heeft. We noemden al even de vraagstukken rondom verzekeren en preventie, maar ook bij een voorgenomen verbouwing of bij verhuur of

Detail uit de poster 'Brandveiligheid in kerken' van de RCE.

ruimere openstelling van uw kerkgebouw is het goed om behoud van het interieur en de voorwerpen mee te wegen in de keuzes.

Voorkomen is beter dan genezen

Er zijn verschillende bedreigingen voor uw interieuronderdelen, kunstwerken en liturgische voorwerpen. Denk bijvoorbeeld aan brand, lekkage of diefstal. U kunt uw meest waardevolle stukken verzekeren. Maar schade of verlies voorkomen is uiteraard altijd beter. Om u hierbij te ondersteunen zijn al verschillende hulpmiddelen ontwikkeld (zie kader). De beste aanpak is meestal om beknopte procedures op te stellen. Deze helpen u bijvoorbeeld om op gezette tijden elektrische installaties en brandbestrijdingsmiddelen te controleren, ontruimingsoefeningen te doen, na te lopen wie beschikking hebben over sleutels en uw digitale firewall up-to-date te houden.

We zijn het zonder enige discussie met elkaar eens dat mensen belangrijker zijn dan spullen. Maar hebt u er wel eens over nagedacht dat het goed is om ook een ontruimingsplan voor kostbare voorwerpen te hebben? Als alle mensen in veiligheid zijn gebracht, naar welk voorwerp moet dan de aandacht uitgaan?

En verder: kerken zijn van oudsher gastvrij. Iedereen is van harte welkom in de dienst. Meer en meer kerken zetten daarnaast de deuren open voor buurtbewoners of voor toeristen die het gebouw wel eens van binnen willen bekijken. Deze bezoekers kunnen een bedreiging zijn voor uw bezit. We willen absoluut niet doemdenken, maar moedigen u wel aan realistisch naar dit vraagstuk te kijken: welke route kunnen bezoekers het best afleggen zonder daarbij dingen te beschadigen? Staan kostbare stukken veilig opgeborgen of bij expositie, staan ze in een gesloten kast of vitrine? En welke mores gelden er in uw kerk: mogen mensen gaan zitten op de banken, mogen ze het liturgisch centrum betreden, mogen ze glas-inloodramen aanraken?

VOOR DE BRAND

1 **Inventariseer brandgevaarlijke situaties in en om het kerkgebouw**
Doe dit voor gebouw, inventaris en mensen.

2 **Organiseer continue aandacht voor brandveiligheid**
Bewustwording van brandrisico's en alertheid zijn cruciaal.

3 **Investeer in brandveiligheid**
Ga na wat geregeld is aan preventie en wat nog nodig is.

TIJDENS DE BRAND

4 **Handel direct bij brand!**
Bij alles wat u doet staat veiligheid voorop.

5 **Herstel schade aan kerkgebouw en inventaris**
Zorg voor betrokkenen, bespreek met elkaar wat goed ging en wat niet.

Het zekere voor het onzekere nemen

Zelfs met de meest waterdichte voorzorgsmaatregelen en controles zijn calamiteiten niet geheel uit te sluiten. Dan biedt een verzekering u wat zekerheid. Het is belangrijk om goed met uw verzekeraar af te stemmen welke onderdelen tot uw gebouw behoren en welke tot uw roerende collectie. Hoe zit dat met uw hardstenen doopvont, uw eikenhouten preekstoel? De financiële waarde van uw collectie is mede bepalend voor de hoogte van de premie die u betaalt. Houdt u er rekening mee dat het meeste kerkelijk erfgoed sterk gedevalueerd is de afgelopen decennia? Er is immers meer aanbod dan vraag. En tot slot: bij verzekering van historische stukken wordt meestal verzekerd op basis van vervangingswaarde. U begrijpt echter dat als uw statenbijbel met hand-ingekeurde platen of uw 17e-eeuwse zilveren avondmaalskan verloren gaan in een brand, dat deze nooit écht vervangen kunnen worden.

Een goed begin is het halve werk

Restauratie gaat over werkzaamheden die het normale onderhoud te boven gaan. Soms is dit noodzakelijk om voorwerpen of interieuronderdelen in uw kerk te kunnen (blijven) gebruiken. Restauratie kan een intensief en omvangrijk proces zijn. Hoe stelt u de huidige staat van een voorwerp of interieur vast? Welke verschillende behandelingen zijn mogelijk en hoe maakt u de juiste keuze? Hoe bepaalt u of een voorwerp 'het waard' is om gerestaureerd te worden? Een mooi voorbeeld bij dit vraagstuk zijn de oude statenbijbels die in veel protestantse kerken permanent op de preekstoel liggen. Voor de kerkgemeente is deze kanselbijbel van grote emotionele waarde. Aan restauraties van dit geliefde voorwerp worden dan ook geregeld kapitalen uitgegeven, terwijl de betreffende uitgave landelijk gezien absoluut geen zeldzaamheid betreft en de kosten van de restauratie die van de aanschaf van een andere oude statenbijbel overstijgen. Deel van de overweging is ook de vraag of het wenselijk is om het voorwerp terug te brengen in oorspronkelijke staat, of dat een con-

serverende behandeling al voldoende is om verdere schade te voorkomen. Een oude bijbel mag er toch best oud uitzien? Soms vallen oude restauraties meteen op, zoals een met stukken leer opgelapte band. Deze vroegere ingrepen dragen bij aan het historische karakter van de bijbel: ze vertellen hoe men al eeuwenlang voor het voorwerp heeft gezorgd.

Het is raadzaam het restauratieproces te beginnen met een objectieve waardestelling van het voorwerp of interieur(onderdeel). Ook dient de fysieke staat ervan te worden vastgesteld. Een professional kan u begeleiden bij het maken van de juiste keuze uit de mogelijke behandelingen en u eventueel doorverwijzen binnen zijn/haar netwerk (zie kader).

Verleden, heden en toekomst: verantwoord verbouwen

Of uw kerkgebouw nu wordt aangepast naar de huidige wensen van de gemeenteleden, heringericht voor nevengebruik of wordt verduurzaamd (of een combinatie): bij een verbouwing hebt u altijd te maken met vraagstukken op het gebied van behoud van het kerkinterieur en de voorwerpen daarin. Om te kunnen bepalen wat behouden moet worden, is het nodig in kaart te brengen welke onderdelen oorspronkelijk zijn en welke een latere toevoeging betreffen, en welke (actuele, artistieke, kunst- of (cultuur) historische) waarde deze ter plaatse vertegenwoordigen. Misschien is uw kerkinterieur een ensemble, waarin alles stamt uit dezelfde periode, of zelfs de kleinste details door de architect zijn ontworpen. Misschien zijn er in uw kerkinrichting juist vele aanpassingen gedaan in de loop van de tijd, en zijn er meer en minder waardevolle onderdelen uit verschillende periodes toegevoegd. Er zijn ook interieurs die deels een historische reconstructie van het oorspronkelijke zijn. Kent u uw interieur, zodat u in geval van verbouwing verantwoorde keuzes maakt en de nodige onderbouwing hebt voor uw vergunnings- en subsidieaanvragen?

Een bij verbouwing veel gemaakte keuze is het vervangen van kerkbanken door stoelen, met het oog op comfort of ook wel om het gebouw multifunctioneel te maken en hiermee het

voortgaand religieus gebruik ervan te kunnen garanderen. Dit kan betekenen dat voor een bepaalde architect kenmerkend meubilair wordt verwijderd, of een voor een bepaalde periode in de kerkgeschiedenis representatief type opstelling van de kerkbanken, een zogeheten bankenplan, wordt opgeofferd. De banken mobiel maken door er wieltjes onder te plaatsen kan een oplossing zijn voor behoud van een (deel van) de banken. De specialisten van Museum Catharijneconvent doen momenteel diepgaand onderzoek naar onder andere het belang en de typologie van kerkbanken. Wat is *one-of-a-kind* en wat is doorsnee? Wat moeten onze kinderen en kleinkinderen ook nog zien en wat hoeft niet bewaard te blijven?

Ontmoetingskerk te Bergen op Zoom

Een tweede leven voor religieus erfgoed

Het is geen vrolijk bericht, maar wel de waarheid: al jarenlang loopt het kerkbezoek in Nederland terug. We leven nu in een tijd dat veel kerken noodgedwongen de deuren moeten sluiten. Ook binnen de Protestantse Kerk in Nederland houdt men rekening met honderden kerksluitingen in de komende vijftien jaar. In zo'n ►

emotioneel traject is het van belang zorgvuldig om te gaan met mensen, stenen en spullen.

Als een kerk de deuren sluit moeten de roerende collectie en vaak ook verschillende interieuronderdelen elders ondergebracht worden. Stukken waaraan de gemeenteleden bijzondere waarde hechten worden meestal meegenomen naar de fusiekerk. Nagelvaste onderdelen worden vaak met het gebouw mee verkocht aan de nieuwe eigenaar. Overige voorwerpen kunnen op een zorgvuldige manier worden verkocht of herbestemd. Speciaal om hierin te bemiddelen faciliteert de VKB Kerkmarkt. Museum Catharijneconvent biedt Vraag en Aanbod Religieuze Voorwerpen. Via beide platforms maken uw overtuiging geworden kandelaars, banken en luchters kans op een tweede leven in een andere kerk. Het religieus erfgoed blijft op die manier functioneren in de context waarvoor het gemaakt werd.

Deuren open, verhalen delen

Na deze stemmige alinea over kerksluitingen een juist verheugend thema: steeds meer kerken onderzoeken hoe ze hun boodschap, hun gebouw en interieur kunnen delen met anderen. Aan het begin van dit artikel benadrukten we al dat uw interieur en voorwerpen prachtige verhalen vertellen. Als u nadenkt over bezoekers ontvangen en verhalen vertellen passeren vraagstukken over openingstijden, gastheer- of gastvrouwschap, brochures en audiotours de revue. Hoe wordt uw kerk een aantrekkelijke plek voor bezoekers en met welke verhalen enthousiasmeert u hen over het kerkelijk leven en religieus erfgoed in Nederland? Publieksontvangst en -begeleiding is een aparte tak van sport. Gelukkig kunt u ook hiervoor terecht bij het museum. Samen met inmiddels zeventien kerken en synagogen vormen wij het Grootste Museum van Nederland. De partners zijn kerken en synagogen in religieus gebruik. Maar daarnaast zetten ze hun deuren wagenwijd open om bezoekers te laten genieten van de schoonheid, de stilte, de bezieling en de verhalen van hun locatie. Alle ervaringen die we met elkaar – met vallen en opstaan – opdeden delen we ook graag met u als u bezig bent met het vraagstuk hoe u uw kerk meer open kunt stellen.

Erfgoed specialisten Hanna Melse en Marco Blokhuis aan het werk in de Bovenkerk te Kampen

De dagelijkse business

Tot nu toe ging dit artikel met name over uitzonderlijke gevallen. De meeste kerkrentmeesters hebben niet dagelijks met beveiligen, verzekeren, verbouwen, herbestemmen en restaureren te maken. Het dagelijks onderhoud speelt echter overal. Of u nu verantwoordelijkheid hebt in een middeleeuws zandstenen kerkje of in een bakstenen gebouw uit de jaren '50 van de 20e eeuw, uw interieur en voorwerpen hebben aandacht nodig.

Textiel wassen

Predikantenkledij, avondmaalskleden en -servetten, wandkleden, vaandels en de antependia aan de preekstoel of over de liturgietafel: kerkelijk textiel is divers. Het kan bijzondere waarde hebben, als het bijvoorbeeld handwerk van gemeenteleden betreft of al oud is (wist u dat sommige avondmaalskleden in Nederlandse kerken nog uit de negentiende eeuw stammen en dat er zelfs enkele nóg vroegere voorbeelden bekend zijn?). Kerkelijk textiel is er vooral om gebruikt te worden en vraagt daarom de nodige zorg. Een wit

avondmaalskleed en rode wijn zijn immers een gevaarlijke combinatie, evenals brandende kaarsen en een antependium. Maar juist ook wassen is een potentiële bedreiging. Terwijl nieuw, niet kwetsbaar gebruikstextiel meestal gewoon gewassen of gestoomd kan worden volgens het label, geldt bij oud of fragiel textiel een waarschuwing: het wassen hiervan is riskant en betreft specialistisch werk. Weefsels, zeker met vezels van diverse soorten, kunnen krimpen of vervormen en kleurstoffen kunnen oplossen. Ook een strijkbeurt kan schade opleveren aan weinig hittebestendige stoffen als zijde en kunststof. Het basale advies voor het behoud van kerkelijk textiel is dan ook: berg fragiel materiaal zoals kant en/of oudere stukken met erfgoedwaarde gescheiden van het nieuwe textiel op en was het niet zelf, maar win advies in. Was het daarna alleen zeer behoedzaam en slechts met wasproducten zonder witmakers, geurstoffen en bleekmiddelen. Vermijd daarnaast het gebruik van stijfjesel, want dat is een voedselbron voor schimmels en insecten. Wandkleden, vaandels en antependia kunnen droog worden schoongemaakt door stof en vuil voorzichtig te verwijderen met de stofzuiger. Uitgebreide instructies voor reinigen en opbergen van kerkelijk textiel vindt u in het kader.

Zilver poetsen

Is uw kerk trotse eigenaar van historisch zilver? Avondmaalschalen, -bekers en -kannen en doopschalen vervullen een belangrijke liturgische functie. De voorwerpen horen te glimmen, als onderstreping van hun waarde, maar ook als blijk van de zorg die besteed wordt aan het onderhoud van het kerkinterieur en zijn inventaris. In talloze kerken hanteren kosters

Scan deze QR-code met uw telefoon of tablet voor een informatiefilmpje over 'Het Grootse Museum van Nederland'

en vrijwilligers minstens twee keer per jaar de poetsdoek en het poetsmiddel. Poetsen kan echter veel schade opleveren. De eerste stap in het onderhoud van dit prachtige, maar ook kwetsbare materiaal is evenwel het creëren van de juiste bewaaromstandigheden. Door omgevingsfactoren als vocht en tocht te vermijden, voorkomt u dat het zilver aanloopt (niet schadelijk, het patina is soms zelfs onderdeel van een kunstvoorwerp) of corrodeert (niet gewenst, kan leiden tot materiaalverlies). Zo hoeft u minder te poetsen: u draagt bij aan behoud van het waardevolle erfgoed en bovendien bespaart u tijd.

Thomaskerk te Amsterdam

De verschillende (edel)metalen in uw kerk, zoals zilver, koper en tin, hebben elk hun eigen behandeling van poetsen, opbergen en gebruiken. Dit alles is voor u op een rijtje gezet in een handige brochure (zie kader). En wist u dat er speciale poetscursussen bestaan, waarbij de kans groot is dat zelfs mensen met veel poetservaring nog iets nieuws leren?

U wist het vermoedelijk al en dit artikel maakt het nog eens duidelijk: de zorg voor een religieus interieur en alle voorwerpen daarin is een specialisme. Het is de wens en taak van Museum Catharijneconvent om u te ontzorgen, adviseren en ondersteunen in de zorg voor interieur en collectie – op een manier die bij u past. We kijken al uit naar uw reactie.

Expertise vindt u hier

Inventariseren en waarderen

- Museum Catharijneconvent, <https://www.catharijneconvent.nl/advies-voor-kerken/hoe-kunnen-wij-u-helpen/expertise-voor-uw-protestantse-kerk/>
- Kerkcollectie Digitaal, <https://kerkcollectie.catharijneconvent.nl/>

Preventie

- Kerkrisicocheck, <https://www.kerkrisicocheck.nl/>
- Donatus, <https://donatus.nl/verzekeringen/documenten>
- Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerken (VBMK), <https://www.vbmk.nl/veiligheidszorg/>
- Poster Brandveiligheid in Kerken, <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/veilig-erfgoed/documenten/publicaties/2019/01/01/poster-brandveiligheid-in-kerken>
- Risicokaart, <https://www.risicokaart.nl/>

Verzekeren

- VKB Verzekeringen, <https://www.kerkrentmeester.nl/home/vkb-verzekeringen/vkb-verzekeringen/>
- Donatus, www.donatus.nl

Herbestemmen

- Kerkmarkt, <https://www.kerkrentmeester.nl/kerkmarkt/>
- Vraag en Aanbod Religieuze Voorwerpen, <http://vraagenaanbod.catharijneconvent.nl/>

Open kerken

- Het Grootste Museum van Nederland, <https://www.grootstemuseum.nl/>

Onderhoud, conservering en restauratie

- Hage Historisch Interieur Advies, <https://www.hageadvies.nl/>
- Hekkers & Van 't Spijker, <http://www.hekkers-spijker.nl/>
- KAAder Kerkadvies, <http://www.kaaderkerkadvis.nl/kerkadvis.html>
- Rechurch, <https://rechurch.nl/>
- Voor restauratoren van allerlei materialen: <https://www.restauratorenregister.nl/>
- Over opbergen en reinigen van textiel, zie de gids 'Kerkelijk Textiel Behouden en Bewaren' van de Monumentenwacht Vlaanderen, <https://www.monumentenwacht.be/publicaties/kerkelijk-textiel-behouden-en-bewaren>.
- Voor informatie over onderhoud en bewaren van zilver en andere metalen, zie de brochure 'Onderhoud van zilver en andere metalen in Nederlandse kerken', via <https://www.catharijneconvent.nl/advies-voor-kerken/het-heft-eigen-hand/>
- Voor onderhoud en restauratie van orgels: zie het register van orgeladviseurs van het Certificeringsinstituut voor Orgeladviseurs (CIVO), <https://www.civo-holland.nl/register-orgeladviseurs/>

Over de auteurs

Anique de Kruijf (Gouda, 1981) is afdelingshoofd Erfgoed in Kerken en Kloosters bij Museum Catharijneconvent.

E-mail: a.dekruijf@catharijneconvent.nl

Hanna Melse (Ede, 1986) is erfgoedexpert voor protestants erfgoed in situ bij Museum Catharijneconvent.

E-mail: h.melse@catharijneconvent.nl